

НАЙМАН ҰЛЫСЫ

Найман ұлысы – XI–XIII ғасыр аралығында Қазақстанның шығысында дербес мемлекет құрып, Орта Азияның таулы аймақтарын мекендеген орта ғасырлық Қазақстанның феодалдық саяси-этникалық конфедерациялық бірлестігі.

Қоңсылас елдерде болып жатқан оқиғалардың бәрін мұқият хатқа түсіріп отыратын Қытай сарайындағы тарихи-географиялық дәстүр шекаралас жатқан найман ұлысының тарихи тағдыры жайлы ауыз толтырарлық мәлімет қалдырмаған. Бірақ ұлыстың тарихы мен саяси-әлеуметтік нығаю кезеңін хронологиялық дәлдікпен есептеп шығаруға болмағанмен, жазбаша деректердің тапшылығы XII–XIII ғасырларда өмір сүрген бұл тайпалық топтарды сол аймақтың байырғы тұрғындары емес деуге негіз бола алмайды.

Найман ұлысының нығаюы – уақыт жағынан ұзаққа созылған процесс екені анық, ал ол біз зерттеуге алған мезгілдің қарсаңында негізінен аяқталып болған. Найман мемлекеті – XII–XIII ғасырлардағы монғол шапқыншылығы ауыртпалығын арқалағандардың бірі. Наймандардың монғол әскерімен ер жүректікпен күресуі Азияның батысы мен оңтүстігіне қараған Шыңғыс ханның бетін біраз уақытқа тоқтата тұруына себеп болды. Наймандармен кескілескен ұрыстан кейін оңайға түспеген жеңістен соң монғолдардың қайтадан күш жинауына тура келді. Найманды жеңуге, олармен арпалысқа көп уақытын кетірген монғолдар төніп тұрған көпе-көрінеу қауіпке қарамай, алғаш рет әскерлерін таратып, қайта құрды.

Наймандар сан жағынан басым, жақсы ұйымдастырылып, күші біріктірілген монғол әскеріне төтеп бере алмады. Ал, монғолдар бұдан соң көпке дейін жеңіліс дегенді білмеді. Найман ұлысының әскери қайраткерлері монғол қолбасшыларының арандатушылық әрекеттерін басып тастауға тырысты. Бұйрық хан монғолдарға қарсы бірнеше рет одақ ұйымдастырды.

Монғол шапқыншылығының болмай қоймайтындығын сезген Таян хан әскери билікті өз қолына алып, монғолдарға қарсы дереу соғыс ашты. Бірақ алғашында Шыңғыс ханның наймандармен соғысу ойында жоқ еді. Таян хан ұрыстан кейін қаза тапты.

Найман жауынгерлері қайсарлықпен қорғанды. Шыңғыс хан бұдан “дәл осындай нөкерлері бар адамның арманы бар ма?” деп мойындады.

Қатты жеңілістен кейін Таян ханның ұлы Күшлік (қазақша күшті деген ұғымды береді) Жетісу жеріне келіп, өз айналасына бір кезде құлап қалған қара қытай империясы сияқты құдіретті монғолдарға қарсы одақ құрды. Күшліктің түпкі мақсаты – наймандарды саяси-әлеуметтік жағынан қайта күшейту еді. Бірақ Күшліктің төңірегіндегі қарсыласатын күштер мен бірігудің айтарлықтай маңызы болмады. Найман тағының жас мұрагері бүкіл өмірін 15 жылға созылған басқыншыларға қарсы күреске арнады. Монғол әскери ордасы мен Шыңғыс хан наймандардың аса қауіпті жау екенін сезіп қана қоймай, батысқа қарай жорық жасағанша, Күшлікке қарсы шара қолдану керектігін білді.

Біздің және монғол ғалымдарының зерттеулеріне сүйенсек, дүние жүзі халықтарының монғол-татар басқыншыларына қарсы күресі ұлы прогрестің басы болып табылады. Бірақ бүгіндері Қытай идеологиясында Шыңғыс ханның атына мақтау сөздер көп айтылады. Қытай баспасында монғол қолбасшыларының Орта Азия мен Шығыс Европаға жасаған ойраншыл да қанды жорықтары “прогресшіл” деп бағаланады. Бұл бағыт әсіресе 60-жылдардың басында Шыңғыс ханның 800 жылдық мерейтойына орай күш алды. Қытайдың партия және ғылыми-тарихи органдары Шыңғыс ханның жеке басын дәріптеуде қызыл сөзді аямады. Бұл идеологиялық психоздың сарқыншағы әлі күнге дейін қалған жоқ. Мектеп карталарында “Қытайдың ең құдіретті кезеңіне” Орта Азия мен Қазақстанның және монғолдарға ешқашан да кіріптар болмаған мемлекеттердің кіріп кетуі де көздейсоқтық емес.

Шыңғыс хан төңірегіндегі бұл академиялық “ойынның” көздеген саяси мақсаты айқын еді. “Тарихи негіздерге сүйенген” маоистердің Орта Азия мен Қазақстанның және

Монғол Халық Республикасының территориясына жанасу әрекетінен туған пиғыл болатын. Бұған қытай басшыларының кінәсінен тұйыққа тірелген кеңес-қытай келіссөздері дәлел. “Маоистер жасалған “территория” проблемасын сақтап қалуға барынша күш салады” (“Известия”, 25. 04. 74) және олар тіпті өмірі Қытай империясының құрамына кірмеген халықтардың тарихын бұрмалаудан да тайынбайды. Сондықтан да XII–XIII ғасырларда Қазақстанның шығысы мен Батыс Монғолияда болып өткен тарихи процестердің шын бет пердесін ашып көрсету бізге үлкен міндет артады. Бұл өлке – қазіргі кездегі мақтанш тұтатын және ұлы хан амбициясына жауап беретін жатжерлік қанаушылардың қанқұйлы әрекетіне қарсы бірінші болып бас көтерген, әлемнің көптеген халықтардың тарихында өзінің тамаша ізін қалдырған наймандар мекендеген өңір еді. Кейін наймандардың алтай, қазақ, қарақалпақ, қырғыз, өзбек сияқты түрік тілдес халықтардың құрамына кіргенін білеміз.

Күні бүгінге дейін созылып келе жатқан айтыс-тартысқа сүйене отырып, наймандарды XIII ғасырдың орта шенінде Зайсан қазан шұңқыры мен Орхон өзенінің аралығында пайда болып, түрікше “сегіз оғыз”, ал кейіннен тибетше “цзу-бу” және монғолша “найман” деген атпен белгілі болған түрік¹ тілдес этносаяси бірігу деген тоқтамға келдік. Дегенмен, бүгінгі күннің этникалық және тілдік конституциясын анықтауда үміт етерліктей мәліметтердің аздығына байланысты наймандар жайлы даулы мәселенің басы ашылмай тұр.

¹ Біз зерттеуімізде “түркі” және “түрік” деген ұғымдарды “тюрок” және “turk” деген мағынада қолданамыз. Мұнда тек этникалық және лингвистикалық мәннен басқа ешқандай саяси астар жоқ.

Сол себепті алғашқы зерттеушілер (И.Я. Шмидт, В.П. Васильев, Ш.Ш. Уәлиханов, д'Оссон, А.М. Позднеев, В.В. Бартольд, т. б.) мәліметтердің сенімсіздігін алға тарта отырып, наймандар монғол тектес халық деген шешімге келді. Жоғарыдағы зерттеушілердің бұл ойша атүсті жасаған пайымына қарамастан, академик Б.Я. Владимирцовтың басшылығымен жүргізген жұмысының нәтижесінде монғолдың әдеби тілі мен жазу қайнар көздерінің аса маңызды мәселелерін шешуде әлгі теорияның пәлендей дерлік маңызы қалмады. Б.Я. Владимирцов осылайша, наймандар мен керейлердің монғол тектес еместігін дәлелдей отырып, монғолдар өздерінің әдеби тілі мен жазуын наймандардан алған деп тұжырымдаса, Н. Поппе болса – керейлерден алған деген тоқтамға келеді. Монғолтілдестік теориясы шығыстанушылар арасында (Н. И. Конрад, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, И. П. Магидович, Н. П. Шастина, Г. Д. Санжеев, Е. Ханша, т. б.) 60-жылдарға дейін кең етек алды. Кейбір тарихшылар (Л. Н. Гумилев, Қычанов, т. б.) мұны әлі күнге дейін басшылыққа алып отыр. Біз бұл еңбекте наймандарды монғол тектес халыққа жатқызған бүкіл гипотеза мен теорияларға талдау жасауды мақсат етіп отырған жоқпыз. Дегенмен, кейбіреулеріне ішінара тоқталып өтеміз.

Наймандар туралы зерттеулерде олардың шығу тегіне жөнді көңіл бөлінбеді. Монғолдардың батысқа қарай жылжуына кедергі болған наймандарды Шыңғыс ханның жеңуі – Найман мемлекетінің саяси маңызының өміршең еместігінің көрсеткіші іспеттес. Наймандар туралы әңгіме қозғалса, монғол әдеби тілі мен жазуының шығу тегі сияқты мәселелері сөз болады. Сонда да аталмыш тақырып өз дәрежесінде зерттелмей, бір бұрышта қалып қойғандай күй кешті.

Мұншама ақылға сыйымсыз ғылыми болжамдар мен тұжырымдарға қарамастан, наймандар жайлы барлық мәліметті жинақтай келе, олардың шығу тегі түріктік екені анықталды. Егер де д'Оссон сияқты Орта Азия халықтарын географиялық принциппен жіктеп, Енисей мен Жоғарғы Ертіс бойындағы түрік және монғол тайпаларын дихотомды әдіспен бөліп қарайтын болсақ, онда Вольфрам Эберхард айтқандай, наймандардың түрік тілдес халыққа жататыны жайлы тағы талас туады.

Кезінде Н. А. Аристов ортаазиялық ономастиканың мысалдарына сүйене отырып, наймандардың түрік тілдес екенін дәлелдеп сөйлеген болатын. Алайда, оның қарсыласы академик В. Бартольд Н. Аристовтың бетін қайтарып тастады. Бұл жерде В. Бартольд те ономастиканың негіздеріне сүйене отырып, қарсы пікір айтты. “Наймандар” – монғол, – деп жазады ол Аристовпен айтысқа түскенде, – себебі, олардың атауларының өзі монғолша, – деп наймандардың монғол тектес екенін мойындатқысы келеді.

Профессор С. Аманжолов Н. Аристовтың әдісін басшылыққа ала отырып, “найман” деген сөздің түбірі түрікше “нажы”, “найц” – дос, оған “ман”, “мен” жалғауы жалғанған сөзден шыққан дегенді айтады. “Түркмен” атауының да шығуы осы тектес дейді. Қазақ наймандарының генеалогиялық негіздері мен қытай анналдарының мәліметтеріне сын көзбен қарамауы ғалым еңбегінің ең осал жері болып табылады.

Л. Н. Гумилев “найман” деген терминді көршілерінің этноним орнына қолданған аты деп түсіндіреді. XII ғасырда пайда болған, өте үлкен, күшті, мәдениетті найман халқы туралы таза логикалық мәліметтерге сүйене отырып, мынадай шолақ тұжырым жасайды: “...демек, наймандардың ата-бабалары басқа бір этнос мүшелері болған, тіпті жай ғана “қидандар” болған деп ашық тұжырым жасауға болады” – дейді. Мұның шалағай қорытынды екені көрініп тұр.

Автор наймандардың тілдік ерекшеліктері туралы былай деп сөз қозғайды: “Қидандар” – сегіз тайпалы халық, ал “найман” сөзі – монғолша “сегіз” деген сөз. Найман тілінен тек жалқы есімдер мен “мәдениетті сөздер” ғана қалған. Оның есесіне, біз наймандардың керейлермен және монғолдармен ұрысында олардың өздері туралы қандай пікірде екенін біліп, бірін-бірі түсініскенін білеміз”.

Бұл пікір арқылы аса білгір саналып жүрген ғалымымыз Л. Н. Гумилевтің жалпы бағыт-бағдарының тұрақсыздығы бетке ұрады. Ол керей, монғол, наймандардың соғыс кезінде бірін-бірі түсінісуі наймандардың монғол тілдес екенін дәлелдейтін бұлтартпас айғақ санайды. Бұл – монғолдардың тіл туралы болжамдарынан туған пікір. Керейлердің тілдік реңкі әлі де даулы күйде қалып тұр. Ал оның түрік тілдес екені барынша түсінікті.

Сондықтан да бұл жағдай мұндай күрделі де сан салалы проблемаларды шешудің алғышарты бола алмайды.

Оқымысты өз зерттеулерінде басқа да мүмкіндіктерді есепке алмастан, монғолдар тарихи көршілері наймандармен найманша, яғни түрікше түсініскенін айтады. Л. Н. Гумилев Рашид-ад-диннен “наймандардың әдет-ғұрпы мен дәстүр-салты монғолдардікіне ұқсас болған” деп үзінді келтіреді. Бірақ мұнда олардың тілдік ерекшелігі емес, біркелкі экономикалық базисі – көшпелі мал шаруашылығы жайлы айтылады.

Л.Н. Гумилев найман ономастикасы мен лауазым атауларының түрікше ерекшелігіне атүсті түсінік береді. “Наймандар түрік лауазымдарын пайдалана отырып, монғол тілін сақтап қалды”.

“Әдеттегідей, түрікше сөздердің сол тілдегі лауазым атауларына айналғаны сияқты, деректерде де монғолдың лауазым атаулары монғолша антропонимдерге сәйкес келеді. “Алтын топшы” мен Рашид-ад-дин этникалық лауазым атауларын барынша сақтауға тырысады, кей жағдайда наймандар мен монғолдардың оңтүстік-батысындағы көршілеріне қатысты ортаазиялық және парсы-араб тілдеріндегі лауазым атаулары да сақталып қалған. Бұл жағдайдың лақап аттарға да шын қатысы бар. Бірақ наймандар монғол тілдес бола тұра, қалайша олардың сөздерінің ішінде түрікше жалқы есімдер еніп кеткен? Наймандардың жазу-сызуын ала тұра, монғолдар неге олардың лауазым атауларын пайдалануды жөн көрмеген? Айталық, наймандар монғол тектес халық бола тұра, шығу тегі бір бұл екі халықтың өз атауларында, тіпті лақап аттарында неге сонша терең генетикалық айырмашылық бар? Наймандардың “мәдениетті сөздерін” олардың өзіндік ерекшелігі деп қарайтын болсақ, олардың шығу тегі де қоғамдық қажеттіліктен туған деп қарау керек. Бұған басқаша жауап іздеудің қажеті жоқ.

Л.Н. Гумилев өзінің басқа да деректері арқылы өз пікірін растай түсетін дәлелдерді арқау етеді. “Букаула деген атауды наймандар кишат деп, ал монғолдар кичат деп атайды”. Рашид-ад-диннің бұл дерегі ешбір дауды шеше алмайды, өйткені ол

Л.Н. Гумилевке де, оның қарсыластарына да тең қызмет етеді.

Егер де наймандар жайлы айтысты Рашид-ад-диннің деректерімен түйіндейтін болсақ, онда Л. Н. Гумилев те “Жылнамалар жинағындағы” төмендегідей үзілді-кесілді пікірден айналып өте алмайды: “Сабырақ – сол жергілікті халықтың атымен аталатын жер атауы. Бұл әмірмен (Көксау-Сабырақ – Таян ханның қолбасшысы. – С. А.) бір күні наймандардың Байтарақ-белшіре дейтін жерінде Шыңғыс хан мен Оң хан айқасқан. Бұл жердің Байтарақ-белшіре аталу себебі – ертеректе найман мемлекетінің басшысы оңғұт мемлекетінің басшысының Байтарақ деген қызына құда түскен болатын. Наймандар мен оңғұттар осында келіп үйлену тойын жасаған. Белшіре – шөбі шүйгін дала дегенді білдіреді. Осы екі сөздің бірігуінен жер атауы пайда болған. Монғолдар бұл сөздің мағынасын түсінбестен, Байтарақты Базтара деп атады.

С. Мураяма мен Л. Викторова бұл жер атауы екі халықтың тіл айырмашылықтарын, наймандардың монғол тілінде емес, түрік тілінде сөйлегенін, бірін-бірі түсінбегендіктен монғолдардың найман сөзін бұрмалауынан шыққан сөз екенін атап көрсетеді”.

Бұлайша Л. Н. Гумилевтің бірде-бір пікірімен келісу мүмкін емес. Талай ғалымды тұйыққа тіреген бұл мәселенің жалпы алғанда орта ғасырға саятынын, тайпа атауларының кейбіреулері этникалық белгісіне емес, саяси белгісіне қарап пайда болғанын мойындауға тура келеді. Бұларды сол кездің саяхатшылары мен тарихшылары анық этникалық белгі етіп басшылыққа ала алмады. Осы реллятивизм, субъективизм, сондай-ақ кейде Орта Азия тайпаларын негізсіз этникалық және территориялық жіктеу – деректерде жоғарыдағы белгілердің жоқтығының салдарынан болып отырған құбылыс.

Орта жүз қазақтарының этникалық тарихын біржақты зерттеген М. Мұқановтың қорытындысы бойынша, монғолдарға бағынышты әр тілді халықтардың көбеюі наймандардың өздерін монғолмыз деп санауына түрткі болған. Бұған ешқандай қатысы жоқ қыпшақ, түркмен, қарлұқ және т. б. этникалық түрік тайпаларының өзі монғол деп атала бастады. Ғалым монғолдардың қол астындағы кейбір тайпаларға, соның ішіндегі наймандарға монғол деген атау генеалогиялық негізде емес, саяси мақсатта таңылған деп дұрыс айтады.

“Жылнамалар жинағының” авторы Рашид-ад-диннің өзі де кейде түрік және монғол тайпаларын ажыратып, нәтижесінде жаңа этникалық, бірақ одан гөрі гетерогенді (*гетер* – әр түрлі, *ген* – тұқым) бірлік құрған саяси оқиғаларға баға береді. Мысалға, этникалық жағынан татарлардың әдістемелік өз ерекшелігі бар. “Ерекше ұлылығы мен беделінің арқасында үш қайнаса сорпасы қосылмайтын басқа да түрік халықтарының атын шығарды, сөйтіп олар да татар деген атқа ие бола бастады. Және жалайыр, татар, ойрат, оңғұт, керей, найман, таңғұт сияқты өз аттары мен арнайы таңылған лақап аттары бар әр түрлі түрік тайпалары ерте кезден өздерінің монғол екенін мойын дамай келген еді. Сөйте тұра, олар қол жеткен табыстарын Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының жақсылығының арқасы деп мақтан етеді. Олардың қазіргі ұрпақтары өздерін ежелден келе жатқан монғол ұрпақтарымыз деп есептейді. Расында, олар – біріккен түрік тайпаларының бірі ғана. Өздерінің ойынша, олар “жаратқанның шапағатымен” Шыңғыс ханнан тараған, сондықтан да олар монғол тайпалары деген атпен мәшһүр болған.

Сонымен, түрік теориясы найманның түріктік тегі туралы толығымен дәлелденген деректерге сүйенеді. Оның монғол теориясына қарағанда аз да болса лингвистикалық материалдары, өзіндік ерекшелігі, түпнұсқаға сүйенушілігі, жан-жақтылығы мен қарсыласына сезік тудырмайтындай қабілеті бар. Біздің міндетіміз – XIII ғасырдағы найман атауы мен лауазымының шығуын зерттеу еді. Зерделеуіміздің нәтижесінде наймандардың тегі түрік қауымы екеніне бұрынғыдан да сенімді түрде қарауға мүмкіндік ашылды.

Найман дүниесін алғашқы зерттеуші ағылшын оқымыстысы Ховорс (1874 ж.) қолына түскен шағын материалдарды мұқият мұғдарлай отырып, оның түпкі тегін анықтаған еді. Ал чех ғалымы онан да мол материалдарға арқа сүйей отырып, найман тегінің тек түрікпен ғана шектелмейтінін дәлелдеді. Дегенмен, глоттогенез (тілдің тегі жайлы ілім) деректері П. Поуханың бүкіл жинап-зерттеп, талдаған материалдары найман тілінің орхон ескерткіштері тілімен туыстық байланысы бар екенін көрсетеді.

1959 жылы “Сентрал Азиатик Джорналда” жапон ғалымы С. Мураяманың осы мәселеге қатысты мақаласы жарияланды. Ол Рашид-ад-диннің “Жылнамалар жинағы” мен монғолдың “Алтын топшысындағы” бүкіл найман сөздерін тексеріп, аудармаларын анықтады. Осының негізінде С. Мураяма найманға қатысты тілдік материалдардың арасында бірде-бір монғол сөзі жоқ деп тапты. Бұл тұжырым Ховорс пен П. Поуханың бұрынырақ жасаған пікірлерін растай түсті.

Л. Викторова 1961 жылы бір жарым ғасырға созылған пікірталасты қорытындылаған мақаласын жариялады. Мақаланың артықшылығы, автор наймантану саласының негізін қалаушылардың көзқарастарына талдау жасап қана қойған жоқ, сонымен бірге бұрын қолданбаған мол тарихи деректің арқа сында наймандардың түрік тектестігі теориясын табандылықпен дәлелдеп шықты. Ал кемшілігі – Л. Викторова өзінің түпкі ойын дәлелдеу үстінде келте қайырып, мазмұндаумен ғана шектеледі де, соны қанағат тұтты. Сондықтан наймандардың түрік тектестігі жөніндегі тезис өзіне лайық бағасын ала алмады.

Мысалы, Л. Н. Гумилев Орта Азия тайпаларының мекендеуіне қатысты пікірлерінде Л. Викторованың қорытындыларына иек артып отырса да, өз монографиясында оның наймандардың этникалық атрибуциясы туралы жіті дәлелдеген көзқарасын еске сала кетуді жөн көрмейді. Сол себепті бұл жұмыстың міндетіне осы саланың негізін қалаған зерттеушілердің қолына түспеген (әсіресе түрік теориясы дәлелдеген қазақ наймандарына қатысты) қосымша материалдар кірмей қалды. Сонымен бірге наймандардың тектік-тілдік реңкі жайлы кейбір қағидаларды бұзатын жаңа теорияның шығуымен байланысты “сегіз оғыз” тайпалық одағының саяси-әлеуметтік тарихының қатпарларына белгілі бір мөлшерде жаңа көзқарас енгізу де ойда болды.

Наймандардың тарихи және этникалық тегі

Сөйтіп, VIII ғасырдағы “сегіз оғыз” бен XIII ғасырдағы тарихи және этникалық-тұқымдық байланыс жайлы толық тұжырым жасалады деуге болады. Л. Л. Викторова өз зерттеулерінде әр текті мол тарихи деректер мен зерттеулерге талдау жасай отырып, найман әулетін әуелде “сегіз оғыз”, кейінірек “цзу-бу” әлде “найман” деп аталып кеткен оғыз тайпасынан шыққан түрік тілдес халық екенін дәлелдеп берді.

“Сегіз оғыз” атауы алғаш өзінің “меншікті тоғыз оғыз халқын “оқ пен оттың күшімен жинап біріктірген Түрік қағанатының соңғы әміршісі Өзміш-тегінді 745 жылы жеңген ұйғыр ханы Мойыншора ескерткішінде кездеседі. Екі ғасыр бойына Орталық және Орта Азияға бірдей билік жүргізген Түрік қағанаты өмір сүруін тоқтатты. Мойыншора “тоғыз оғыз” мемлекетіне тәуелсіздік алып беріп қана қойған жоқ, сонымен бірге ол Орталық Азияның жаңа империясы Ұйғыр қағанатының (745-840) іргесін қалады. Жас мемлекеттің бой көтеруі көршілеріне оңай болған жоқ. Мойыншораның қыспағында болған “үш қарлық” одағы 747 жылы ұйғырлар талқандаған “он оқ” тайпаларымен бірігіп, батысқа, қазіргі Қазақстан жеріне қарай қашып кетті.

Мойыншораның Ұйғыр қағанатынан бастап бұларға жасаған жорығы Қазақстан жеріне дейін созылды. Араға аз уақыт салып, өзіне қарсы болған “тоғыз татармен” одақ құрып үлгерген ұйғырлар “сегіз оғызға” қарсы шабуыл жасайды. Жазба деректердегі 747–750 жылдар аралығында орын алған оқиғалар “сегіз оғыздың” алғашқы әскери шаралары ғана емес, олардың тіршілік мезгілінің бастауы да еді. Ертеректегі басқа деректерде “сегіз оғыз” одағы жайлы мәліметтер жоқ бола тұра, олардың тарихи факт ретінде ғана емес,

этносаяси субъект ретінде де көршілерімен сол кезде де қарым-қатынас жасағаны мәлім. Шамамен XIII ғасырда Солтүстік Монғолстанда наймандар тіршілік еткен өлкеде тұрып, өзінің бүкіл болмысымен Түрік қағанатының құрамына кірген “сегіз оғызға” қатысы бар, алыстағы елдер мен оқиғалар жайында әдетте нақты мәліметтер беретін көне түрік жазбаларының VIII ғасырдағы найман шежіресі туралы сыр ашпауы ғалымдарды қайран қалдырады. Бірақ, “сегіз оғыз” – түрік тайпаларының ішіндегі құлпытастарда мәңгіге аты қалған одақ.

Мойыншора “тәңірі-жердің” қолдауымен түрік мемлекетін, өзінің бақталасы Тай-Білге-Тұтықты, “сегіз оғыз” бен “тоғыз татар” одағын қоса талқандап, жеңіске жеткенін тасқа жазып, мақтанышпен жеткізеді. “Сегіз оғыз” бен “тоғыз татардың” Бюкягике шайқасында кейін шегінуін әлсіздік деуге болмайды.

Бұл шегінудің стратегиялық мәні болды. Бюкягике шайқасында “сегіз оғыз” бен “тоғыз татар” туыстас отар халықтардың көтерілісіне көмекке кейінірек келеді. “Сегіз оғыз” бен “тоғыз татар” көмекке кейінірек келді, – дейді сөзбе-сөз ұйғыр ханының ескерткіші. – Селеңгінің солтүстік-батысындағы Жылыкөлдің оңтүстігіндегі Сып-Башиге дейін өз әскерімді орналастырдым. Олар Кергю, Сақыш, Сын-Баши арқылы жылжып кеп, Селеңгіге дейін өз әскерін орналастырды: “Мен бесінші айдың 29-жұлдызында ұрыс салдым. Онда мен жеңдім. Мен оларды Селеңгіге дейін қуып тастадым. Мен оларды бытыратып жібердім. Мен Селеңгіден өтіп, солардың ізімен жүріп отырдым”. Әрі қарай текст өз мазмұнын жоғалтып алады. Бұл жерде Мойыншора “сегіз оғыз” бен “тоғыз татарды” “өз халқым” деп, ұйғырлардың үстемдігін мойындатып, өзіне бағынуларына ұсыныс жасайды. Осылайша, Мойыншора ұрыста “сегіз оғыз” бен “тоғыз татар” атынан қарсыластарына мынадай тапсырма сәлемдеме жібереді: “Тай-Білге-Тұтық пен бірлі-жарым белгілі адамдардың опасыздығынан, менің қарапайым халқым, қатты соққы алдың да құрыдың, мемлекетке қайта қосыл, сен (енді) құрысың, бірақ сен құруға тиіс емессің, сен (енді) қор боласың, бірақ сен қор болуға тиіс емессің. Мұны айтқан мен”. Мойыншора оңды жауап күтіп, екі ай алтын уақытын бекерге өткізеді.

“Сегіз оғыз” бен “тоғыз татар” өз еріктерімен қосылмаған соң, ұйғырлар оларға қарсы соғыс ашады. “Сегізінші айдың бірінші жұлдызында мен сендермен соғысуға барамын – мұны айтқан мен. Бірақ, соңғы сәтте белгілі болғанындай, “сегіз оғыз” бен “тоғыз татар” ұйғыр халқының қанқұйлы әрекетінен қорқып, оларға қарсы соғысты бұлардың өздері бастады. Өз атамекенін ұйғыр қағанатының езгісінен құтқару үшін “сегіз оғыз” бен “тоғыз татарға” екі ай мерзім жеткілікті еді. Бірақ Мойыншораның жолы болды. “Мен олармен сегізінші айдың 2-жұлдызы күні Қосүйден өтіп, Тұзды Жалтыр көлінің маңында шайқастым. Онда мен жеңіп, оларды қуып тастадым. Сол айдың 15-жұлдызында Кэйре бұлағы мен Үш Бірке өзенінің жағасында татарлармен қақтығысып, оларды қырдым”. Л. Гумилев текстің бұл жерін “сегіз оғыздың” кейін шегінгені дұрыс болған, ал татарлардың жартысы тұтқынға түсіп, әскерінен айрылды”, – дейді. Деректер де “сегіз оғыздың” бұл ұрыстан кейінгі тағдыры жайлы ештеңе айтпайды. “Сегіз оғыз” басынан бастап соғыстың ауыртпалығын көре отырып, ұйғырлардың егемендігін танып білді, өзінің бар күшін жиса да, ұйғыр қағанатына қарсы тұра алмайтынын және тұру мүмкін еместігін білді. Оның үстіне Мойыншора “сегіз оғыздың” ұйғырларға тәуелді болғанын әділдік жолы деп санап, қайта қызмет қылып, еңбек ет”, – деді. Бұл оның тығырықтан шығудың айқын да кесіліп-пішілген жолы болды. Мойыншораның өктем үнінен “сегіз оғыз” тайпасы таяуда ұйғыр үстемдігін бастан өткізген, әлде олар өткен ғасырларда ұйғырлармен (тоғыз оғызбен) бірге бір этникалық топ құрған Оғыз қоғамдастығынан бойын алып қашқандығының лебі есетін секілді.

“Сегіз оғыз” бен “тоғыз татарды” жеңгеннен кейін Мойыншора алаңсыз Өтікен тауында қыстап шықты. “Мен жаудан босап шықтым, өзімді еркін сезінемін”. Мұндай бейсауат жағдай оған ұлыс құрылымымен айналысуына мүмкіндік берді: екі ұлына “жағбы” және “шад” деген лауазым беріп, оларды тордым және телес халықтарына басшы етіп тағайындады.

Мойыншора негізгі саяси мақсатына жетіп, өзінің ісіне өзі ризашылық білдіретіндей халге жетті. “Сегіз оғыз” бен “тоғыз татар” тізе бүгіп аз да болса бейбіт өмір басталды. Осыдан 10–11 жыл бұрын не Күлтегін (731 жылы өлген) не Білге қаған (734 жылы өлген) “сегіз оғыздың” саяси-әлеуметтік негізі пісіп-жетілген дербес саяси бірлік екенін сезген де жоқ еді. Өткен оқиғалар “сегіз оғыз” конфедерациясының біршама күш екенін көрсетті. Яғни түрік қағандары “сегіз оғызды” басып-жаншуға құмар болды деу қиын болар. Өздерін ұйғырларға қарсы қойған “сегіз оғыздың” жалпы түрік халқымен, батыс түріктермен, “үш қарлықпен”, “тоғыз татармен”, “қарлықтармен” және т. б. жандары да, тәндері де ортақ болғандығын аңғарамыз. Білге қаған заманында оғыздармен үздіксіз күрес жүргізілді. Бұл соғыстар бірде жаулап алу, бірде жазалау сипатында болды. Өкінішке қарай, ескерткіштер әр түрлі оғыз тайпаларының жіктелуі жөнінде нақтылы мәлімет бере алмайды. Тасқа қашалған жазудың авторлары үшін оғыз тайпаларының атауына қосарланған есептік белгілер аумалы-төкпелі сипатта болғандықтан, текст құрастырушылар оларды кейде топтап “оғыз халқы” дей салады. “Төгле (Төле) өзенімен оғыздар келді. Мен ұрыс бастадым. Тәңір (бізге) мейірімін төкті және біз (оларды) қуып жібердік. Бұдан соң оғыздар бәрі бірге келді (яғни, бізге бағынды). Менің түрік халқын Өтікен жеріне алып келгенімді естіген данышпан Чоңқұқ (Тонькөк емес, “көп оқыған”, “данышпан” деген мағынада) Өтікенде тұруды қалады, (бізге) оңтүстік халықтары, батыс, солтүстік және шығыс халықтары келіп қосылды”. Жазуда оғыздың қайсыбірі туралы сөз болып отырғанын айыру қиын.

Бірақ, әйтеуір Чоңқұқ мәліметінің бүкіл оғыз жұртшылығына қатысты екені мәлім. Күлтегін ескерткішінен оғыз халқы туралы мынадай нақты мәлімет болады: “(Бізге) дұшпан оғыздар шабуыл жасады. Бірақ Күлтегін “орданы бермеді” дейді де, ескерткіштен Білге қағанға: “Сонда (сол кезде) “тоғыз татармен” біріккен оғыз халқы (бізге) жақындады. Мен атой салып, екі дүркін қатты соққы бердім. Олардың әскерін жеңіп, халқын бұғаулады”, – деп тіл қатады. Осыдан-ақ, түріктің тас жазбалары түрік халқының бүкіл оғыз жұртшылығын өзіне қаратып алғанын көрсетеді. Ұйғыр қағанатының соңғы 20 жылда үздіксіз жүргізген әскери-саяси шараларының нәтижесінде олар өздері көп күш жұмсап, орасан зор байлықтан айырылғанын аңғарамыз. Мұнымен қоймай, сенімді тайпалық одақтарды қолда ұстап тұрудың да ыңғайы болмады. Бұл Күлтегін мен Білге қаған өлгеннен кейінгі ішкі саяси дағдарыс пен қағанат құрамындағы тайпалардың бөлінуіне ықпал етсе, екіншіден, көк түрік мемлекетінің құлауына ғана емес, “сегіз оғыз” конфедерациясының дүниеге келуіне себепші болды. Мойыншора таққа отырған соң ол “сегіз оғызға” қарсы кезек күттірмейтін және кейінге қалдыруға болмайтын әскери-саяси санкциялар ойластыра бастады. Сондықтан да Мойыншора ескерткіші “сегіз оғыз” атауын егеменді этникалық одақ деп есепке алмай, өз санкцияларына іс жүзінде толығынан төтеп бере алатын күш ретінде таныды.

Ұйғырлардың табанына түскеннен кейін “сегіз оғыз” тарихында 4 ғасырға созылған қара түнек заман басталды. “Сегіз оғыз” Қытай мен Тибетті дірілдеткен сол кездегі ең күшті мемлекет ұйғыр қағанатына барлық жағынан да тәуелді екенін мойын дады. Ал бұлардан соң “сегіз оғызға” өздері құлап қалғанға дейін Қырғыз қағанаты үстемдік етті.

Шамасы, “сегіз оғыз” бірлестігінің тағдыры Түрік қағанатының тарихымен тамырлас болса керек. Өйткені, XII ғасырда “сегіз оғыздың” әл жиып, қайта бас көтергенін байқаймыз. Алайда, қайта өркендеу басқаша сипат алды. Қиданның Ляо империясының құрамында болып келген “сегіз оғыз” ендігі жерде монғолша “найман” есімімен белгілі бола бастады.

Ғылымда “сегіз оғыз” бен қидандарды бір ел деп қарау орнықты пікір емес. Қидандар, біріншіден, көп тілді халық болды, екіншіден, Рашид-ад-дин, Ибн-ал-асир, Джувейни-ан-Насави қалдырған деректерде шамандарды қидандармен немесе қара қытайлармен шатастырмайтындай етіп ажыратып береді. Л. Гумилев болса, деректерді бұрмалап тұжырым жасайды. “Сегіз оғыздың” қоныс аударуы туралы мәліметтер жоқ, ал

кидандар болса, VIII ғасырда Үлкен Хинганның шығыс сілемдерінде, яғни Қытай империясының солтүстік-шығысынан асып ешқайда кетпеген халық.

Ұйғырлардың “сегіз оғыз” бен “тоғыз татардың” біріккен күшімен шешуші айқасы Хинган жотасының солтүстік өңірінде өткен. Дерек бойынша, Мойыншора өзінің жауларын Селеңгінің сағасына, яғни батыстан солтүстік-шығысқа қуып тықты. “Сегіз оғыз” бен “тоғыз татар” қосындары өздерінің негізгі орталық күшінен хабарсыз, қол үзіп қалған, арнаулы әскери сипаты болмады, әйтпегенде екі жақтың күші теңдей дәрежеде еді. Бұл жағдайлар ескерткіш таста барынша анық көрсетілген, “сегіз оғыз” ұйғыр әскеріне төтеп бере алмай, өздерінің қауіпсіздігін сақтау үшін, қашып құтылуларына тура келді. Бірақ олар қайтып келіп, өз жерін жаудан босату үшін, жау қолында күндікке кеткен қыз-келіншектер мен малдарды қайтару үшін Мойыншораның жойқын күшімен айқасқа түсті. Бұл оқиғалар төртінші айдың (қаңтар айына тура келеді) 1-інен бесінші айдың 1-іне дейінгі қысқа мерзімде болды. Қидан әскерін шығысқа қарай аттандырып жіберу үшін бұл мерзім жеткіліксіз болды. Тарихтың бұл кезеңінде ұйғырлар мен кидандардың әлеуметтік және мәдени деңгейі әр түрлі сатыда болды. Ұйғырлар мен түріктер феодалдық қарым-қатынасты біршама ертерек бастағандықтан, оларда мемлекеттік құрылымдар пайда болды, ал кидандар бұл деңгейге жете қоймаған еді, олардағы мемлекеттік іс IX–X ғасыр аралығында ғана пайда болды.

Бұдан XII–XIII ғасырлардағы найман мемлекетінің шығыс шетін, яғни Хинган жотасының солтүстік-батысын “сегіз оғыз” мекендеген деп Л. Викторова күмәнсіз қорытынды жасайды.

Расында да, “сегіз оғыз” бен наймандардың этнотерриториясы бір-бірімен сәйкес келеді. Ғалым Мойыншора құлпытастарында аты аталған тайпалардың – қарлықтардың (Тарбағатайда), шектердің (Кем өзенінің бойында), қырғыздардың (Енисей өзенінің бассейнінде), “тоғыз татардың” (Бұйыр-нұр және Далай-нұр өзендерінің шығысында), батыс түріктердің (Орта Азияда) жаңа қоныстарының аттары әбден мәлім деп есептейді.

Сол себепті Орталық Азияның таулары мен далалары, яғни қазіргі Монғолстанның жері басқалардың үлесіне қалады.

Ұйғыр Орхон, Селеңгі өзенінің бойын, Төле өзенінің Хинган маңын иеленді. Монғолстанның батыс бөлігі мен Гоби шөлі басқалардың үлесіне тиді. Хан дәуіріндегі қытай деректерінен белгілі: қалған түрік тайпалары Таулы Алтайда, Қоскөл маңы мен Ұлы Қытай қорғанының төңірегінде тіршілігін жалғастыра берді. Осылайша, “сегіз оғыздың” үлесіне Хинганнан Тарбағатайға дейінгі аралық, ақыр аяғында қазіргі наймандар тұрып жатқан жер тиді”, – деп түйіндейді Л. Викторова.

“Сегіз оғыз” атауы мазмұны жағынан кейбір мәселелердің бетін ашады:

біріншіден, статикалық жағынан – бұл – сегіз тайпа одағы;

екіншіден, этикалық жағынан – оғыз тайпаларының одағы, яғни, түрік тайпаларының одағы;

үшіншіден, тілдік жағынан – атау түрік тілінде қалыптасты;

төртіншіден, Түрік қағанатының дәстүріне сай тайпалардың сан өлшемі арқылы ат алуы;

бесіншіден, мәдени-тарихи жағынан, сандық атау көне Түрік қағанатының этикалық табиғатына бейім келуі.

Орта Азия халықтарының аталу дәстүрі бәрімізге белгілі монғолша емес атаумен аталып келген монғол тайпалары сияқты, түрікше емес аталып келген кейбір түрік тайпалары туралы шындықтың бетін ашуға негіз бола бастады. Жай ғана “сегіз” немесе толық айтқанда “сегіз құрамды тайпа” деген ұғымды білдіретін “сегіз оғыз” түрік атауы қалайша “монғолданып” “найманға” айналды? “Найман” сөзі түрікше “сегіз оғыз” атауының монғолша калькасы болғандай, қай тарихи оқиғаға орай этникалық-тектік белгілер жойылып, атаудың сандық белгісі бір тілден екінші тілге аударылады?

Бұл сұраққа жауапты түрік тілдес ұйғырлармен және қырғыздармен бірігіп, ұзаққа созылған қидан үстемдігі орнағаннан кейінгі “сегіз оғызды” өзіне тартқан монғол тілді саяси атмосфера алып келген тарихи және әлеуметтік процестерден іздеу керек.

XIII ғасырда “сегіз” ұғымы “найман” атауын дербес алмастыра алатын сөз болған. Наймандарды түрікше “сегіз” (“сакиз”) деп атағанына шүбә келтірмейді. (Оң хан керейлер мен сегіздердің көсемі болған). Расында, 1199 жылы Инанша Білге өлгеннен соң көп ұзамай-ақ керейлер мен монғол басқыншыларының сәтті жорығынан кейін Бұйрық хан ұлысының найман сегіздері аз ғана уақыт Уаң ханның билігін мойындады. Джувейнидің бұл мәліметтері Рубруктың Иоан өлгеннен кейін таққа Унқтың отырғаны жайлы хабарламаларымен сәйкес келеді (Уаң хан “Жемаль Каршиде наймандардың Күшлік ханы 8-ші рет санымен келтірілген – “Куслуг хан ас-сегизи”).

Бұл мәліметтер “сегіздің” “найманға” айналу процесінде бұл атаудың монғолша мәнімен бірге көне түріктік мәні де қатар қолданылғаны аз да болса сенім ұялатады. Бұл дерек тер ден көне түрікше “сегіз оғыз” атауын сол заманға лайықтап түрікше “сегіз” (“сакиз”) деп атағанын білуге болады. Яғни, “найман атауында сегіз құрамды оғыз бірлестігінің түрікше атауының абстрактылы-сандық мәні жүр. Оның тайпалар одағының этникалық табиғатына қатысы жоқ. Көп тілді қидандар арасында қалыптасқан “найман” атауын тудырған “сегіз оғыз” түпнұсқалы терминнің тектік мағынасының саяси мәні жойылған себепті этникалық атрибуцияға айналды. Бұл сегіз тайпа құрамының елеулі өзгеріске ұшырап, өзіне басқа монғол тектес компоненттерді қосып алғанын көрсететін айқын дәлел.

Осы уақытқа дейін Қара Ертіс пен Батыс Алтайдан Тарбағатайға дейінгі аралықты мекендеп, ата жұртында тіршілік құрып жатқан қазақ наймандарының шежірелері олардың тектік сабақтастығының толассыздығын көрсететін деректі материалдар болып табылады. “Қара қытай”, “қытай”, “қара керей” секілді ру атаулары арқылы қидан ізін де, керей ізін де табуға болады. С. Аманжолов наймандардың тегі монғолдарға да, сондай-ақ, қидан, шата, чуэ, қиман сияқты түрік халықтарына да тән әр текті құрылым болған дейді. Тарих көшінде наймандардың тектік құрылымы талай өзгеріп, толыға түсті. Найман сияқты Орта жүз тайпаларының бірде-бірінде рулық салт пен ұранның әр алуандығы кездеспейді. Бұның өзі монғол компонентімен тұрақты толығып отырған наймандардың тектік құрамының ала-кұлалығын көрсететін құбылыс. Наймандардың тектік құрылымының толығу процесі кейінге дейін тоқтаған жоқ. Өйткені найманда кірме топтар көп кездеседі. Кірмелік белгі наймандардың реңктік атау құрылымынан да байқалады. Мәселен, қара керей руына жататын. Ақ найман атасын шежірелік дәстүр кейде кірмелерге жатқызады. “Қара найман” мен “Көк найман” қырғызда да кездеседі.

Осы материалдар әріден басталған наймандар тегінің қалыптасу процесін көрсетеді. “Сегіз оғыздан” “найманға” көшуде монғол тілдес қидандардың үстемдігі нәтижесінде саяси-тілдік кеңістік біршама рөл атқарды. Себебі, әу баста наймандар Ляо империясының құрамына батыс цзу-бу болып кірген еді. “Ляо әулетінің тарихында” бірінші рет кейбір зерттеушілер (Фен Чен-Чунь, К. А. Виттфогель, Фен Цзя-шен, Л. Л. Викторова, Б. Х. Кармышева, Л. Н. Гумилев) “Батыс цзу-бумен” теңестірген “найман” атауын кездестіреді. “Ляо-ши” наймандар қидандарға алым-салық төлеп тұрған деп келтіреді.

“Ляо¹ дәуірінде “сегіз оғыз” тайпасы өмір сүре берді”, – дейді Л. Викторова, – бірақ көп тілді қидандар шындығында оларды “сегіз тайпа” одағының түрікше мағынасын білдіретін монғол сөзімен “найман” деп атады. Бұл одақ қидан қолбасшысы Елюй

Дашидің² XII ғасырдың екінші жартысында Жетісуға қоныс ауда руына байланысты оқиғаны еске түсіреді. Түрік терминінің кейде монғол сөзі қатар қолданылып, кейінірек түсіп қалғаны шындыққа жанасады. Көп тілді ортада “найман” атауы ұзақ уақыт құлаққа жағымды шықты. Орхон ескерткіштері бойынша, XIII ғасырда наймандардың атамекенінің жер-су атауларын монғолдандыру процесі сияқты бұл процесс те һәм сана лы, һәм ырықсыз сипатта өтті деуге болады. Қайткен күнде де XIII ғасырдағы найман

ұлысының жер-су атауларының монғолшалануы шындық. Ал наймандардың атасы “сегіз оғыздың” VI–VIII ғасырлардағы түрік тектес екендігіне Орхон жазбалары куә бола алады.

¹ *Ляо – темір.*

² *Елюй Даши – монғолдар Елюй Люгэ деп те атаған.*

Қос өкімет

Түрік, Ұйғыр және Қырғыз қағанаттары секілді Найман мемлекетінің де Орталық Азияның ежелгі феодалдық саяси ұйымына тән ортақ белгілері мол болды. Сөйте тұра Найман мемлекетінің өзіне ғана тән ерекшеліктері бар-ды.

Найман ұлысының ең жоғарғы лауазымы – хан болды. Деректер XII ғасырдың аяғынан бастап Найман мемлекетінің басындағы хан атағы екі жүйеге: “күшлік” және “бұйрық” лауазымдарына бөлінді. Жеке-дара билікке ие болған барлық хандардың алдындағы қағанаттардың дәстүріне атүсті қарау қасиетті Күшлік ханға да тән еді. Рашид-ад-дин найман ханын “найман патшасы” деп атайды. Шыңғыс хан мен найман арасындағы жанжалға дейінгі арадағы найман ханы Инаншы-Білге-Бұқа болып саналған. “Инаншы” – сену, илану, “білге” – білгіш, дана, ұлы деген ұғымды білдіреді. Рашид-ад-дин Найман мемлекетінің Шыңғыс ханның хандық дәуірінің бастапқы кезеңінде билік құрған ағайынды екі жігіт Нарқыш Таян мен Эниат ханның атын атайды да, басқа бір тарихи кезеңнің шежіресін еске түсіргендей болады.

Найман хандары Инаншы-Білге-Бұқа ханнан таратылуы туралы мәлімет шындыққа жақын секілді. Мұндай ұйғарымның мынадай негіздері бар:

Біріншіден, бір ұлысты бір-біріне тәуелді “Күшлік” және “Бұйрық” лауазымды екі хан билеген қос саяси жүйе (орындаушы және заң шығарушы делік) жеке билеуші жүйенің құлдырауын аңғартады. Шындығында, XIII ғасырдың басында Найман мемлекетінің әлсіреуіне биліктің екіге бөлінуі себеп болды.

Екіншіден, “инаншы”, “білге” лауазымдары Орталық Азияның ежелгі тарихы үшін маңызды рөл атқарғанын білеміз. Мәселен, көне түрік тас жазбаларында бұл лауазымдар әр түрлі мағынада ұшырасады да, XIII ғасыр аясында мүлдем жоғала бас тайды. Лауазымның бір түрін “тоғыз оғыздың” хан тағы үшін таласында Мойыншораның бақталасы Тай Білгенің атынан кездестіреміз. Г. Рамстедт осы Мойыншораның Күл Білге қаған лауазымы үлкен, ұлы әрі “сегіз оғыз” бен “тоғыз татардың” жағбысы дейді. Мойыншораның әкесінің де Күл Білге қаған лауазымы болғанын білеміз. Аталмыш лауазымның “Бұқа хан” бөлігі шыққан тегін білдіреді. Рашид-ад-дин бұл аттың шығу тәркінің Өгіз ханның оғыз тайпаларындағы арғы ата-бабаларына барып тірелетінін түсіндіреді. “Бұқа хан ұйғырлар мен басқа да көптеген тайпалардың сеніміндегі бір ұлы мемлекет қайраткерінің аты”.

Үшіншіден, Рашид-ад-дин 1129 жылдан ертерек пе, әлде деректерде дәл көрсетілгендей 840 жылы ма, Ұйғыр мемлекеті қырғыздарды талқандаған соң Қырғыз қағанаты құлап, наймандарға үстемдігін жүргізуін тоқтатқаннан кейін Нарқыш Таян мен Эниат ханның найман азаттығын жеңіп алғанын еске салады. Соғыс 1129 жылдан кеш болуы мүмкін емес, өйткені бұл уақыттан кейін Қырғыз қағанаты әскери-саяси өмір сүруін тоқтатқан болатын. Бұдан шығатын қорытынды, найман хандарының нокта ағасы Инаншы-Бұқа хан өз балалары Нарқыш Таян мен Эниат ханның найман әулетіне билік жүргізген мерзімі 1129 жылға дейін сүріп, үкімет басында отырған.

Төртіншіден, оқшау басқа бір дерек наймандардың тәуелсіздік алуына Инаншы-Білге-Бұқа ханның атымен айқын байланыстыратын жорамал жасауға боларлық тың ой тастайды.

Бұл дерек Инаншы Білге Бұқа ханның өмір сүрген уақытын дәл анықтайды. Ол – Антиохияның бірінші крест жорығы болған –1098 жыл. Дәл сол Антиохияны франктер алған кезде аты аталған солтүстік елдер Кон-хамның қол астында болып, соған ғана бағынған, – деп жазады саяхатшы Г. Рубрук, – Кон – өз аты, ал хам – сәуегей дегенді

білдіреді. Ол барлық билеушілерді хам деп атайды. Хамдар халықты сәуегейлікпен басқарды. Сол себепті түріктердің франктерге Кон-хам корольге көмек жібергенін Антиохия тарихынан білеміз. Бұл Кон – қара қытай еді. Қара (қытай) – халықтың аты. Бұл қара қытайлар мен айналып өткен тауларда тұрған. Бұл таулардың арасында найман атауы халыққа билік жүргізген құдіретті, өзі христиан-несторианға жататын бір бақташы-несториан өмір сүрді. Кон-хам өлгеннен кейін ол өзін-өзі корольмін деп жариялады, несториандар мұны Иоан деп атады. Иоан корольдің атағы жайыла берді, ал мен бақташыларды аралап, сұрастырсам, ол туралы аз ғана несторианнан басқа ешкім де білмейтін боп шықты. Король Иоанның артында қалған мұрагері жоқ”. Егер бір Г. Рубрук келтірген “аз ғана несторианға сенетін болсақ, онда бұл оқиға қидандар Монғол далалары мен Шығыс Қазақстанның солтүстік-батысына қара наймандар мекендеген жерге қидан әулетінің негізін салушы Елюей Амбагай басып алғаннан кейін жаңадан құрылған Ляо

(Темір) империясының тағына Дагуань отырған 924–947 жыл дар аралығында орын алған болып шығады. Шындығына келгенде, қидандардың билігін мойындағаннан кейін, наймандар көп кешікпей жартылай егемендігін алды. Осы оқиға жөнінде Инаншы-Білге-Бұқа ханнан кейін билік еткен Нарқыш Таян мен Таян ханның есімдері олардың шендік дәрежесін білдіретінін айта кету керек” (“Таян” қытайша – “да – ван”, да – ұлы, ван – кінәз).

Рашид-ад-диннен қосымша мынадай деректерді табуға болады. “Қорыта айтқанда, Инаншы-Білге-Бұқа хан құрметті үкімет басшысы болды, оның ұлдары бар еді. Оның үлкен ұлының шын аты Бай-Бұқа болатын. Ұлы хан Инаншы-Білге-Бұқа хан мен Әниат ханның терезелерін тең етеміз деулері “Инаншы” мен “әниат” сөздерінің үндестігіне негізделген.

Тарихтан аты белгілі Инаншы-Білге-Бұқа ханды Найман мемлекетін аяғынан тік тұрғызған алғашқы хан деп тануымыз керек. Сөйте тұра, Мойыншораға қарсы “сегіз оғыз” бен “тоғыз татар” күресін бастап, сол тайпалар одағының жағбысы болған Тай-Білге-Тұтықтың қызметін ұмытпағанымыз жөн. А. Н. Бернштам Тай-Білге-Тұтықты 757 жылы ұйғырлар өлтірген атақты бүлікші Ань-Лу-шанмен қатар қояды.

XII ғасырдың басына қарай Найман мемлекетіндегі дара билік әлсірей бастағаны байқалады. Ұлысты екі хан билейтін дәстүр қалыптасады. Оның біріне найманша күшлік (күшті), яғни күшті, құдіретті деген найманша атаумен және қытайша “да + ван” деген атпен жоғары дәрежелі маңызы бар билік берілсе, екіншісіне тағы да найманша, дәлірек айтқанда, көне түрікше “бұйрық” деген лауазым – орындау құқығы берілді.

“Бұйрық” лауазымы көне түрік жазбаларында кездеседі. Бұл атау Рашид-ад-дин “Жылнамалар жинағында” татар, керей, тікін тайпаларының ел басшыларына да осындай лауазым берілгені жазылғанын айтады. Ұйғыр мемлекетінің уәзірі Мәйду Ду-ду-бирун (Бұйрық-Тұтық) деп аталады. Бұйрық – түрік сөзі, ол қазіргі түрік тілдерінде өзінің ескі мағынасына орай “бұйрық беру” деген ұғымды білдіреді. Бұл сөз монғолдарға белгісіз, ал қазіргі монғолдың бүйр (маңыздылық) сөзінің түрікше “бұйрық” сөзімен ешқандай тектік байланысы жоқ.

Орыс зерттеушісі Г. И. Михайлованың мағынасы екі түрлі бұл сөздердің сыртқы ұқсастығына қарап, “Бұйрықтың” монғол сөзінен шыққан деп өзінше пайымдаған жорамалын әуесқойлық деңгейде ғана қабылдауға болады. П. Мелиоранскийдің пікірінше, “бұйрық”, “бұйрық қылған адам” – “басқарушы” сөзінің мағынасын береді. Ханға бағынышты жекелеген әскери топтардың бастықтарын, кейде құпия тапсырмаларды орындайтын ханның өкілдері мен сарай маңындағы жандарды осылай атаған. А. Н. Бернштамның шамалауынша, бұйрықтар көне түрік қоғамында дербес қазы, би қызметін атқарды. Расында, “бұйрық” сөзі Күлтегіннің қызметіне арналған руна текстінің екі жерінде (Үлкен Жазуда) ұшырасады және екеуі де толық билігі бар адамды көрсетеді: “Олар (яғни, Бұмын қаған мен Ісметі қаған. – С. А.) ақылгөй қағандар болды, олар ержүрек қаған болды және олардың басшысы мен халқы тура (яғни, қағанға сенімді . – С. А.) болды. Сондықтан олар тайпалар одағын (өз билігінде) соншалықты (ұзақ уақыт) ұстап

тұрды, сотты дүниеге әкелді”. Текст әрі қарай қағандармен қатар бұйрықтардың түріктерді өлтіргенін айыптайды: “Кішілер үлкендердің ісіне араласпайтыны сияқты, ұлдары әкелерінің ісіне араласпайды, егер патша тағына ақылсыз қағандар отырса, қорқақ қағандар отырды деп ойлау керек және олардың “бұйырған” қағандары да ақылсыз, қорқақ болған”. А. Н. Бернштам бұл екі үзіндінің негізінде “бұйрықтардың бірінші кезекте ақыл-санасы есепке алынады, олардан турашылдық талап етіледі, шындығында – солар арқылы (бұйрықтар арқылы. – С. А.) халықтың қағанға деген көзқарасы байқалады, әйтпесе қаған бұйрықтар арқылы сот жасап, шындықты айтқызып”, – деп қорытынды жасайды. Бұл қорытындыға таласпай-ақ, бұйрықтардың сот жұмысын ғана емес, мемлекет ішіндегі оның толық орындаушылық бөлігін де игергенін қосып айтқымыз келеді. Бұйрықтар қағанның әмірін орындауға тікелей қатысы бар бас уәзір тәрізді. “Жоғарыдан көк аспан мен төмендегі қара жер жаралғанда, осы екеуінің арасында адам баласы жаратылды. Адам ұлдарының үстінде менің (яғни, Күлтегіннің. – С. А.) ата-бабаларым Бұмын қаған мен Ісметі қаған отырды. Патшалықта отырып, олар тайпалар одағын құрып, түрік халқы орналастыруға қолғабыс етті”.

Демек, түріктердің мемлекеттік аппаратындағы бұйрық институты қаған институтымен бірлікте болған құбылыс деп пайымдаудың орны бар деп қорытындылаймыз.

Бұйрықтардан ілгері қаған тобына жататын жағбы мен шад бекзадалар мен жаулап алынған тайпалардың өкілдері мемлекеттің сыртқы саясатына орай орын алды. Сондықтан да оларды тудырған себептердің жойылуына байланысты олар да заңды түрде сахнадан кетіп отырды. Бұл лауазымдар төрт ғасырға жуық үстемдік еткен империялардың салған жарасынан толық жазылып үлгермеген жас Найман мемлекетінің титулатурасында (лауазымдық атаулар) кездеспейді. Бұлар үлкен қанды жорықтарға қатыса алмады, өзінің жақын қоңсыларымен, мәселен, керейлермен, қырғыздармен шайқасудан аса алмады.

Мұндай қақтығыстардың маңызы халықаралық деңгейде болмады. Ал, “бұйрық” лауазымының мемлекеттік үлкен өкілеттігі болды, оның қызметі кеңінен насихатталып отырды.

Найман қоғамында “бұйрық” қызметінің елеулі өзгерістерге ұшырағанын да атап өткеніміз жөн. Найманға қатысты деректер “бұйрықтың” да заңды дара билеуші күдіреті болғанын аңғарамыз. Мәселен, Күшлік ханның жеке билігіне қатысты кейбір белгілер оның өкілеттігінің аса мәртебелі болғандығын бай қатады. Алайда, бұл баяғы дара хандық биліктің әлсіреуінен болуы да кәдік. Аса ауыр саяси жағдайда билік тегін анықтау қиын.

Найман әлеуметінде орталық билікті күшейтуге бағытталған әр түрлі әрекеттер жасалғаны да мәлім. Сондай бір әрекеттердің ізі – көптеген ғалымдар арасында дау туғызған “Төрлік” атауы.

“Төрлік” – тақтың мұрагерлік заңдылығын белгілейтін саяси-әлеуметтік категория деп шамалаймыз. Демек, біз өзімізден бұрынғы зерттеушілердің ешқайсысымен де келісе алмаймыз.

Мәселен, С. Мураяма “төрлікті” жалқау деп аударарды. Егер осы аударманы дұрыс деп тапқан болса, онда Таян ханның¹ әкесінің Инаншы-Білге-Бұқа ханның ұлына айтқан өсиетінің мәні былай болып шығады: “Менің әйелім жас. Осы Таянды құдай үшін туған екенбіз. Бұл бала қандай жалқау болып туды? Менің құзырымдағы төмен де ақымақ адамдарды мықтап ұстап, олардың қамын жей алатындай жағдайы бола ма екен оның?” Енді Таян ханның шешесі, наймандардың асыл анасы Гүрбесі-қатынның сөзіне құлақ асалық: “Сен менің ханым, жалқау Таян, сен қатты еркелеп кеттің. Құс атып, аң аулағаннан басқа уайымың да, еш нәрсеге ебің де жоқ”. Әскер басы Көксау-Сабырақтың ханның тікелей өзіне айтқаны: “Сіз өте асқақ сөйлейсіз. Ей, жалқау хан, тартынып сөйлеу керек. Осылай сөйлеу жараса ма екен?” Байқап қарасақ, “төрлік” сөзі ханмен арада болған әңгімелерде әр түрлі мағынада қолданылады.

Бұл жағдайда Таян ханға қойылып, “төрлік” деген лақап ат оның адамгершілік кейпін сипаттайтын жалпы есім деп қарайтындай негіз жоқ екен.

Гүрбесі-қатын аналық хұқын желеу етіп, Таян ханды жалқау (ұқыпсыз, салақ) деп атасын-ақ делік, ал әскер басы Көксау-Сабырақтың онсыз да шамшыл Таян ханды “жалқау” деп атауы қандай этикалық қалыпқа сыймақ? Найманның үкімет басшылары сол қоғамдағы бүкіл игілікті өз иелігім деп жариялады. Сондықтан қолбасының өз ханына қатынасы реттелмеуі мүмкін емес. Көксау-Сабырақ ханына назар аударғанда, әдепсіз сөйлеуі қалай? Қайта, керісінше, алдияр ханымен тіл қатысқанда, өзінің оған деген жанқиярлығын білдіруі лазым. Ханға қарап, оны “жалқау” деуі жүгенсіздік болар.

Наймандар көші-қонды жеке-дара адамдардың жиынтығы әлде болмаса тобыр емес. Әр түрлі деректегі мәліметтер наймандардың бұрынғы өткен тарихтың үлкен тәжірибесі мен әлеуметтік жүйесіне, тұрмыстық-философиялық концепциясына арқа сүйеген күрделі саяси-әлеуметтік қондырмалы қоғамы болды. Олардың қолбасыларының бір кәсіптік этикасының болмауы мүмкін емес.

¹ *Таян хан – кейбір деректер бойынша наймандардың екінші ханы, Инаншы-Білге-Бұқа ханның ұлы.*

Осындай жәйттер С. Мураяманың аудармасын жоққа шығарады. Наймандардың шымалдық артында белгісіз жатқан саяси тарихының кейбір детальдарын реттеуде көмектесетін осы сөздің өз түсіндірмесін дәлелдеуге тырысайық.

Біздің пікірімізше, “Алтын топшыдағы” “төрлік” сөзі “төр” түбірінен және “лік” жалғауынан тұрады (мәселен, күш+лік, қар+лық, жар+лық, т. б.). Төр түбірінің мағынасы: 1) құрметті орын; 2) заңдылық, заң; 3) “Тора” – оң сөз – Европа халықтарының тарихында ертедегі Европа заңдылығы, заң кітабы, бес кітаптан “Ветхий завет”, осыдан 1) кінәз шешімі, кінәз өкіметі, үкімді билік; 2) мырза, бекзада.

“Төр” мен “лік” жалғауы қосылған төрлік сөзінің көне түріктік мағынасы: 1) заң тәртібін білетін адам; 2) заңды әділ ұстанушы.

Бартольдтің сөздігінде де осылай Ж. Баласағұнидің “Құтадғу білігінде” кездесетін біздің әңгіме қып отырған сөзіміз бен оның мағынасы XIII ғ. (1210 ж.) жазылған “Құпия шежіреде” кездесетінін айта кеткіміз келеді. Бұл сөздің қытайша транскрипциясы (ту + ли) кінәз дегенді білдіреді.

Егер “төрлік” сөзін біз айтқан мағынаның бірінде түсінсек, анасы мен Көксау-Сабырақтың Таян ханға айтқандарында еш логикалық қайшылық жоқ екенін көреміз. Сөйтіп, “төрлік” бірінші мағынасында құрмет пен сый, тағы бір мағынасында Таян ханның таққа деген заңды мұрагерлігін білдірмек. Несториан және манихей келеңдерінің (монахтарының) жәрдемімен “төрлік” ұғымы наймандар арасына оңай сіңіп кетті делік. Ал бұған көне Европалық діни “тора” ұғымының қатысы қанша? Ол да христиан дінін таратушылардың қызметіне байланысты. Дәл осы кезде наймандар мен керейлер арасында христиан дінінің кең қанат жая бастағаны мәлім. Манихейлік түрік тілдес халықтардың арасында осыдан сәл ертерек тарай бастағанын білеміз.

Демек, Шыңғыстың ұрпағын қазақтардың төре деп құрметтеуі тегін емес. Мұның шын мағынасы – “алтын ұрық” (алтын ру) (“ақсүйек”, айнымас нағыз хан тұқымы), ауыспалы мағынасында – мырза, тақсыр болды. Сөйте тұра, бұл сөз көне түрікше – заңдылық, заң. Күлтегін ескерткішінде “заң орнату” деген мағынаны білдіретін тора сөзіне тектік жағынан да жақын екен.

Осындай байланыс хақында академик Б. Я. Владимирцов: “Шыңғыс хан әулеті ұлыстардың үстінен билік жүргізу үшін монғол тәртібі бойынша ағайындар кеңесінде өзара ақылдасып, араларынан тақтың мұрагері етіп, бүкіл империяны билеп тұра алатын бір адамды император етіп сайлайды. Әулеттің еркек кіндіктері өздерін ұлыстың мұрагер ханзадасымыз деп есептейді. Бұл құқық иелері жошы тілінде “төре” деп аталып, “заңды мұрагер мырза” дегенді білдіреді. Монғол әлеуметіне сай дүние найман

мемлекетінде неге болмасқа? Біздіңше, қос негізбен ұйымдастырылған Найман мемлекетінің ішкі саяси қарым-қатынасының ерекшелігінен бастау алса керек. Наймандар да көне түрік тайпаларының “қаған” және “бұйрық” атты қос негізге жіктелген саяси принципін өздеріне мирас етуі мүмкін.

Ғұн қоғамының алғашында да билеуші әулетті екі одаққа бөліп, әрі қарай үштік жүйеге ауысқанын білеміз. Асылы, қос негізді жүйе адамдық тұрмыстың алғашқы сатыларына тән некесіз (экзогамды) қауымдық құрылысқа сай келеді. Наймандардың “қос өкіметтік” жүйесі мемлекеттің әр қанатының бірінің ісін бірі бақылауынан дамыған құбылыс болды. Мұны Рашид-ад-дин былайша сипаттайды: “Олардың (наймандардың. – С. А.) ерте замандағы (астын біз сыздық. – С. А.) патшаларының аты “Күшлік хан” немесе “Бұйрық хан” болды. “Күшлік хан” сөзінің мағынасы – “күшті” және “ұлы мемлекет қайраткері”... “Бұйрықтың мағынасы – бұйрық беруші. Соған қарамастан, олардың әрқайсысының өз әке-шешелері қойған басқаша өз аттары да бар”. Бұл дерек үстемдік етуші әулеттің әлеуметтік жағдайы мен мәртебесін көрсететін белгілі әлеуметтік құбылыстың орын алғандығын аңғартады.

Найман қоғамының бүкіл рухани және саяси дүниесі “күшлік хан” лауазымын алған адам назарында болды. Кең аяда халықаралық байланысқа түспеген найман әлеуметінің ішкі қажеттілігін өтеу үшін бұл лауазым қажет болғанға ұқсайды.

Наймандардың екілік саяси жүйесі және осы жүйеден шыққан “бұйрық” хан жүйесіне қарсы, ал “күшлік” хан жүйесіне тұрақты идеялық қолдау жасау қажеттілігіне сай ұлыстың шартты екі мемлекеттік жүйеге бөлінгені қазіргі ұрпақ үшін түсінікті-ақ жайт. Қазіргі демократиялық Қазақстанды құруда “үш өкіметтік” жүйенің мәнін бұрын да іздестіргенге ұқсаймыз.

“Күшлік хан” жүйесіне ағартушылық-мәдени болмыспен қатар рухани байлықты таратушы қызметі тиген секілді. “Күшлік аталуының басқа да бір себебі бар дейді. Бұл тайпаның кейбір қайраткерлері жындар мен жындардың сүтін сауып, айран ұйытып, құрт жасады, адамдарды қатар билеп тұрды, бек құдіретті болды, қымыз ашытып ішті”, – деп түсіндіреді тарихи деректер. Осыған қарағанда, өткен ғасырлардағы наймандардың “күшлік” лауазымды мемлекет қайраткерлері жоғары абыздық (бақсылық) қызмет атқарғанға да ұқсайды. Бұл құбылыс өте ертеде орын алған деп кесіп айту да қиын. Бірақ хатқа түскен кезде мұның тек жұрнағы ғана қалған секілді. Рашид-ад-диннің жазуына зер салалық: (“Күшлік хан жын шақырғанда”) әмірлер “Бұл күнә!” – деп ескерту жасады. Патша (бұл) істі тоқтатып тастады. Бұл (аныз) әңгіме түрінде”. Бұл жағдай Таян хан мен оның айналасындағылардың абыздығына байланысты басқа фактілерге қатысты тең сенімді дәрежеде: “Оң хан Шыңғыс ханмен соңғы рет шайқасқанда, ол соққыға түсіп қашып кетті: Некүн-Үсіп жерінде Таян ханның әмірлері Кәрі-Сүбеші мен Тін-Шал Оң ханды ұстап алды, олардың (оған деген) ескі кегі бар болатын, оны өлтіріп, басын кесіп Таянға алып келді, Хан бұған риза болмай, әмірлерді жазалауға бұйрық беріп: “Мұндай ұлы да жасы келген қайраткерді неге өлтірдіңдер? Тірі әкелсе болмас па еді?” – деді. Оң ханның басын күміспен қаптауға бұйрық берді; біраз уақыт оны сән-салтанат пен құрмет үшін өз тағының үстіне қойып ұстады... Сөйтіп, бір күні Таян хан Оң ханның басына: “Бірдеңе деші!” деді. Бас солай жатып, бірнеше рет тілін шығарған көрінеді. Таян ханның әмірлері: “Бұл – жаман ырымның белгісі. Ол өлім өзіміз бен патшалығымыздың түбіне жетпесе не қылсын!”, – деді.

Мұндай салт ғұндардың, массагеттер мен скифтердің арасында жиі кездесетінін Геродоттан байқаймыз: “скиф жауынгерлері олармен (парсылармен. – С. А.) соғыста өлгендердің басын патшаға сыйға тартады. Жауының басын әкелген адам қазынадан өз үлесін алады екен, әкелмесе, олжадан құр алақан қалады екен. Дұшпандарының (бәрінің емес, тек ең жауыздарының) бас тары мен олар осылай “ойнайтын”. Бас сүйекті қасқа дейін арамен кесіп алып, әбден тазалайды. Кедей байғұс бас сүйекті тек сырты нан иленбеген өгіз терісімен қаптайды да, сол қалпында пайдалана береді. Ал байлар әуелі бас сүйекті сыртынан иленбеген өгіз терісімен қаптап, содан кейін ішінен алтын жалатып,

ыдыс орнына қолданған. Құрметті қонақтары келгенде үй иесі олардың алдына бас сүйектерді қойып, бұған олардың жау болып, соңында өзі солардың түбіне жеткенін айтып отыратын”. Геродоттың мәліметінше, исседондарда да осындай болған екен... Өлген адамның бас терісін сыпырып алып, ішін әбден тазалайды. Содан кейін алтын жалатып, қасиетті тұмар ретінде сақтап, соған табынады. Бұл тұмарға жыл сайын өте көп адамды әкеп, құрбандыққа шалатын.

Қытай деректерінде ғұн патшасы Маодунның баласы Лаошань б. д. д. 174 жылы ертедегі Қазақстанның юэчжилерін қырып тастап, олардың басшыларының бас сүйегінен сусын ішетін ыдыс жасағанын айтады. Мұндай көнеден жеткен деректерді ерте және орта ғасырдағы көшпелілердің, сондай-ақ, XII–XIII ғасырлардағы найман әлеуметінің этнографиялық хал-ахуалын деректеуде елемеуге бола қоймас.

Найман мемлекеті айтақырға аспаннан түсе қалмағаны мәлім. Оның тамыры Қазақстан топырағында. Ол ең алдымен өте ер те дегі көшпелілердің өзіне тән қондырмасымен бірге дамыды, алдыңғы буынның көшпелі өмір жүйесін негіз етті. Сол негіздің ішінде қолбасшыларға, көсемдерге мінәжат ету салты жетекші орын алды. Мемлекет басында жергілікті өмірдің идеялық өрістеуі дүниеге Күшлік ханның басқару жүйесін тудырды.

Күшлік ханның саяси өмірі оның отбасынан басталады. “Алтын топшы” бойынша шығыстан шапқыншылық төнген шақта өзекті мәселелер Таян хан Бай-Бұқаның ордасында талқыланып шешілді. Ан-Насавидің дерегі бойынша, Таян ханның найманша лауазымы қытайша “Ай-Уаң” деп аталса да, “күшлік” болып қала берді.

“Күшлік” атағы “ағайынның үлкені” деген ұғым бермейді.

В. Бартольдтің бағалауынша, Рашид-ад-диннің шығармасы – Орталық Азия халықтарының тарихи энциклопедиясы. Сол энциклопедия наймандардың тақ мұрагерлігі туралы мынадай дерек береді: “Найманның Бұйрық хан деген (Таян ханнан басқа. – С. А.) ұлы болды. Әкесі өлген соң ағайынды екеуі әкесінің жақсы көрген тоқалына таласты: олар жауласып, ажырасып кетті. Бірқатар әмірлер мен сарбаздар үлкеніне жақтасса, тағы біреулері кішісін қолдады. Сондықтан, ру тағына Таян хан отырды. Оның иелігіне жазық жерлер тиді де, Бұйрық хан жоғарыда айтқан таулы жерлерді иемденді”.

Найман ханының отбасындағы дау-жанжалдың дәстүрлік сипаты жоқ емес. Данышпан әке тақ үшін талас болатынын күні бұрын білді: “Әкесі тірі кезінде-ақ олардың бір-біріне деген өшпенділігі мен бірін-бірі жақтырмауы оларды алда не күтіп тұрғандай белгі берді. Таян хан тіпті біраз күнге өз орнын берсе де, оған Бұйрық хан келіспейді – бұл маған белгілі. Бұйрық жарты етін кесіп алса да, орнынан қозғалмайтын сабырлы еді”.

Найман ұлысын басқа бір тайпалармен одақтастыра отырып, бір орталыққа бағынған феодалдық монархияға біріктіру үшін Инаныш-Білге-Бұқа ханның саяси бағытының құрдымға кеткені де айқын аңғарылады. Ағайынды екі жігіт арасындағы талас өршіген сайын Шыңғыс ханның бағы дәуірлей түседі. Рашид-ад-дин бұған өз бағасын берді. “Аса данышпан Инаныш-Білге-Бұқа хан айтып кеткендей, ақыр аяғында солай болды”.

Осылайша, Бұйрық ханның билігі Күшлік ханның бақылауында болды. Биліктің екіге бөлінуі өткеннің жұрнағындай адамзат тарихының ең көне сатысына барып тірелуі тегін емес. Найман қоғамын басқару аясындағы саяси-әлеуметтік тарихтың дамуында екілік жүйе шешуші орын алды. Атам заманғы қатынастардың өте күшті сарқыншақтары бар Найман мемлекеті толыққанды экономикалық сипатқа ие бола алмайды.

Әлеуметтік қайшылықтар ерекше мәнге ие болады, кейбіреулері рулық қатынастардың сыртында қалып қояды, сондықтан Найман ұлысындағы күрес Күшлік пен Бұйрық отбасыларының арасындағы іштей шиеленіскен дау-жанжалдан көрінеді...

Шиеленіс хан рухының босағасымен шектелмейді. Осы шиеленістің шарықтау кезеңінде жер де, мал жайылымдары да, мал шаруашылығы да, әскер де бөлінді. Бөліну екі дау болып, араздық туғызды. Күшлік ханға қолайлы жазық жерлер тиді де, Бұйрық хан егіншілік пен мал шаруашылығына қолайсыз жерлерді еншіледі. Найман атаулыға билік

жүргізген, Г. Рубруктың сөзімен айтқанда, “күдіретті бақташының” тұрған жерін суреттей отырып, Таян ханның бұрынғы ұлысы туралы әңгімелейді. Бірақ мәлімет-деректер Шыңғыс ханның қолы әрқайсысын бөлек-бөлек талқандағаннан кейін бұл бөлінудің мәнінің жойылып, ұлыстың әр бөлігі өз бетінше қалай тіршілік етіп жатқаны жайлы сыр ашпайды. Рашид-ад-дин наймандардың жаз жайлауы мен қыс қыстауын анықтап, жерді қалай пайдаланатыны жайлы жазып, Машақаттың себебін ашады.

Таян хан ұлысты біріктіріп, бір орталыққа бағынатын мемлекет құру жолында тер төккені мәлім. Ұлыстың ыдырауына байланысты бірлікке шақырған ресми үндеулер де болған жоқ. “Бұйрық хан мен Таян хан – Эниат ханның ұлдары. Таян хан (ең соңғы рет) інісінен бөлініп кеткен кезде, Бұйрықтың көшінің Таян ханның көшіне жақын жүргені соншалық, Таян ханның киіз үйінен жоғары тұрған киіз үйдің жүгінің түйелерге артылып тұрғанын көрді. Мұны көрген Таян хан: “Мен де ел басшысымын, егер Бұйрық осы жерге тоқтаса, ол біздің қонақжайлылығымызды аяққа баспас, ал келмесе өзі білсін! Оларды қонақ қылуға біз дайындалдық, олар кетіп қалған соң, біз өзімізге өзіміз қонақ болдық”, – дейді. Осы ерулік тойда Құба-тегін жырау: “Сіздер мынаны ойлаңыздар: Эниат хан мен Нарқыш Таян бірге болған кезде, олар найман ұлысының кез келген адамын – әмір; әйелін – ханым еткен жоқ, бала да көп туылған жоқ. Сіз екеуіңіз өгіз бен сиырдың мүйізіндей бір жұп едіңіздер. Ағайынды екі жігіт, екеуіңіз де алауызсыздар, теңіздей толқып, тарыдай шашылған халқыңызды кімге тапсырасыздар?” – деп жырмен батырып айтады.

Құба-тегін жырау бұрынғы өткен наймандардың ерлігін жырлай отырып, қайтадан бабаларының батырлық және саяси жолын ұстап, бір жұп болуға үндейді. Түбегейлі саяси дағдарыс алдында Таян хан найман Бұқарасынан қол үзіп бара жатқан өзінің тентек інісін ақылға шақырады. Жырау Эниат хан мен Нарқыш Таян тағлымын найман тарихының “алтын ғасыры” деп бейнелейді. Осы оқиғадан соң Эниат хан мен Нарқыш Таян арасындағы араздықтар бір сәт ұмытылып та кетеді, тіпті “бірін-бірі көрмей кеткен” ағайынды екі жігіттің аражігі жоғала бастайды.

Сәбетқазы АҚАТАЙ, *тарих ғылымдарының докторы, профессор*